

Среднобългарският вокализъм

проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова

Терминът среднобългарски вокализъм, употребяван напоследък от някои автори¹, поражда известни проблеми от терминологично и методологично естество. И те са свързани преди всичко с факта, че за определен тип фонетичен строй или фонетика в по-широкия смисъл на тази дума може да се говори, само когато тя се съотнася към определена езикова структура. И макар да е ясно, че този термин визира състоянието на вокализма през среднобългарския период, неговото съществуване и употреба не са правомерни, доколкото езикът на този период не може да се определи като среднобългарски език. През среднобългарския период – и това е документирано от достигналите до нас книжовни паметници – настъпват промени на фонетично и морфологично равнище, но като цяло те не променят съществено синтетичната структура на езика, макар и да подготвят предстоящото свиване и разпад на склонението. През последните години у нас убедително се налага мнението, че среднобългарските паметници отразяват езиково състояние с напълно запазени и развити падежни отношения, а процесите на поява на нови окончания и унификацията на склонението, която се извършва през тази епоха, са част от общия развой на всички славянски езици². Доколкото ги има, наченките на аналитизъм, както бяхме свикнали да казваме, а всъщност началото на разколебаването на склонението или по-точно на някои падежни употреби, се срещат в паметници, които не са свързани жанрово със средновековната литература – влахо-българските грамоти, Чергедските молитви и в един от многото преписи на Троянската притча, който от гледище на книжовната норма е въпиешо неграмотен. Но дори и за тези паметници не може да се твърди, че отразяват състояние на аналитизъм, типично за новобългарския език. Всъщност и през среднобългарския период падежните окончания, макар и променени и опростени, са основното средство за изразяване на синтактичните отношения. Блестяща илюстрация на това твърдение е излязлата през 1996 г. книга на корейския изследовател Уте Шин, описваща склонението в Мнасиевата хроника, което почти не се различава от старобългарското. Може, разбира се, да се спори, че книжовната норма не е

¹Б. Велчева 2001: 25-30.

допускала навлизането на черти от говоримия език на епохата, където случаите на неправилни от гледна точка на старобългарската граматика падежни употреби вероятно са били много повече, и несъмнено това е било така. Но от тази гледна точка и редица падежни употреби в съвременния сръбски език могат да се окажат като неправилни, обаче на никого не хрумва да определя този език като аналитичен. В този ред на мисли може би е време да си зададем въпроса дали това, което се случва със склонението в късната среднобългарска и ранната новобългарска епоха, не е общ южнославянски процес, а след това да търсим спецификата на собствено българското развитие, довело до появата на новобългарския език. Пък и привличането на книжовната норма е спор с две остриета – не е случайно, че през целия среднобългарски период тя си остава старобългарска и дори се възраждат някои книжовни падежни употреби като абсолютния датив например, а и в ранния новобългарски период авторитетните книжовни средища (Рилското, Софийското, Етрополското) също си служат с нея. Дори част от дамаскините се списват на стария ни книжовен език, което ще рече, че разликата между книжовния и разговорния език не ще да е била толкова голяма, та да пречи на разбирането на смисъла. В такъв случай езикът, който се говори през среднобългарския период, може еднозначно да бъде определен като една късна разновидност на старобългарския език, защото в него липсва най-съществената черта на съвременния български език – аналитичното изразяване на синтактичните отношения. До голяма степен появата на термини като среднобългарска фонетика, среднобългарски вокализъм или среднобългарски консонантизъм е повлияна от традиционната периодизация на историята на българския език, където среднобългарският период (а това личи и от името му) е онази тъмна епоха, в която би трябвало да се е случило всичко, което превръща синтетичния старобългарски език в аналитичния новобългарски. Както видяхме, това схващане, което се налага от простото сравнение между старобългарския и новобългарския, не намира потвърждение в писмените паметници на епохата, а те са единственото доказателство, с което разполагаме.

На фонетично равнище промените през среднобългарската епоха са логично следствие на това, което е започнало през предходния старобългарски период и до голяма степен са предопределени от праславянското ни наследство, в което комбинираното въздействие на тенденциите към палаталност и нарастваща звучност

² Тотоманова 1999: 78-97.

е оформило фонетичен строй с изключително богата вокална система и зависимост между качеството на гласната и предходната съгласна. Преодоляването на това наследство, което е създадо определена алтернатива в разволя на славянските езици, всъщност е историята на развитието на техния фонетичен строй. В областта на вокализма няма славянски език, който да не е изгубил редуцираните гласни, да не е променил широката предна гласна ят, а носовите гласни са се запазили единствено в полски и то вътре в думата. Гласната ъ също се подлага на промени и дори в езици, където е запазена като артикулация, се превръща във фонеман вариант на гласната и. Тези промени съвсем не са случайни и са свързани с аномалното положение на тези гласни фонемни в структурата на наследения от праславянски вокализъм – редуцираните са реликти от едно по-старо състояние, в което дължината на гласната е имала смислоразличителна функция, носовките са единствените гласни с носов призвук, ятовата гласна също участва в една изолирана опозиция по широчина на гласната с гласната є; задните гласни ъ и ѳ едновременно се противопоставят на предната гласна н.

По традиция среднобългарското състояние се свързва с промените и последващата загуба на назалните гласни в повечето български диалекти. Среднобългарските паметници единодушно свидетелстват за объркване в изписването на носовките. Първоначално това става след старите палатали, където етимологичната малка носовка се заменя с голяма, по-късно явлението се среща и след други съгласни, които не са етимологично меки, за да се стигне до преосмислянето на знака за малка носовка като знак за задна гласна на мястото на йотуваната голяма носовка, ако старата палаталност се е пазела. Всъщност това преосмисляне на знака за малка носовка е най-сериозното доказателство за това как всъщност са протичали промените с носовите гласни през среднобългарския период. Според традиционното схващане буквата за малка носовка в среднобългарските паметници е изразявала две неща – предна носова гласна, когато я намираме на етимологичното й място (но не и след стари шушкави палатали), и задна носова гласна пак след стари, но шушкави и сонорни палатали, чиято мекост е запазена. Не е реалистично обаче да смятаме, че във волъ род. п. ед. ч. и им.-вин. п. мн. ч., волъ вин.п. ед.ч. и лъшти, лъж всички изписани със знак за малка носовка гласни са се произнасяли по различен начин. Още повече, че когато етимологичната малка носовка

след съгласни се заменя със знаци за чисти гласни на нейно място се появяват знаците 'ѣ/ѣа, както в паметниците със замяна на голямата носовка със знак за голям ер, така и в паметниците, в които тя се застъпва от знак за а-гласна³. Същото може да се каже и за написания с малка носовка в окончания и вътре в думата, където са възможни и двата знака – и големият, и малкият юс. Явно е, че във всички тези случаи се е произнасяла задна гласна и само мекостта на предходната съгласна е била отразявана чрез знака за малка носовка. А и многобройните отклонения от т. нар. правилна замяна на носовките, в които знак за голяма носовка заменя знак за етимологична малка носовка, както и едноюсовите среднобългарски паметници, свидетелстват за пълното смесване на носовките през среднобългарския период. Въпросът е какво го предизвиква. И отговорът на този въпрос се налага от само себе си – мекостта на предходната съгласна, наследена или придобита пред самата малка носовка. Отговорът се съдържа пак в самата среднобългарска графика, в която знакът за малка носовка е знак за означаване на предходната мекост или на прејотацията на задната носова гласна. По това среднобългарското състояние много прилича на съвременното полско състояние, близост, за която говори още Р. Екблом⁴, или на състоянието в съвременните руско-родопски говори, в които двете носовки имат един и същ наследник. В такъв случай издържаната употреба на малката носовка на етимологичното ѝ място в среднобългарските паметници се крепи на предходната мекост на съгласната и може да се окачестви като привидно етимологична.

Задържането на знака за малка носовка и преосмислянето му в знак за задна гласна в среднобългарския правопис може да се обясни единствено с авторитета на кирилската графика и правопис, където многобройните знаци за носови гласни (З, 4 и повече юсови начертания) възхождат към схемата на двата основни знака – за голям и малък юс, които отразяват вокална система с две носови гласни – една предна и една задна. Не е случайно, че именно Евтимиевият търновски правопис закрепва двуюсовата графика при наличието на само една носова гласна. Убедена съм, че ако Кирило-Методиевият старобългарски кирилски правопис не беше двуюсов, щяхме да имаме много повече едноюсови среднобългарски паметници, защото най-логичният отговор на фонетично състояние с една носовка е

³ Тотоманова 1992:47-49.

⁴ Ekblom 1916:177-255.

едноюсовият правопис. И тук е голямата заслуга на средновековните реформатори на правописа, защото те изпълват с ново съдържание старите начертания за носови гласни, като по този начин запазват графичната употреба на малката носовка на етимологичното ѝ място и съхраняват буквения инвентар на кирилицата. Всъщност, те не архаизират правописа, а само го пригаждат към една нова фонетична реалност. Двуюсовият търновски правопис, в който се отбелязва мекостта на предходната съгласна или наличието на интервокална йота, е само един по-софистициран вариант на едноюсовия среднобългарски правопис. Появата на още един знак за йотувана гласна е логична от гледна точка на развитието на самата кирилска графика, в която последователно се появяват знаци за йотувано *a*, за *ю* и йотувана носовка. Този развой показва и нещо друго - нарастващата роля на палаталността на съгласните във фонетичната система.

Не е такава състоянието на глаголическата графика, в която знаци за йотувани гласни просто липсват и която отразява архаично състояние, в което след етимологично меките съгласни на мястото на *а* и *оу* стоят предни гласни, а на мястото на голямата носовка след етимологично меки съгласни в окончанията на мекия вариант на *a*-основи, в 1 л. ед. ч. сег. вр. на глаголите от III и IV спрежение, 3 л. мн. ч. сег. вр. и в основата на сегашното деятелно причастие на глаголите от III спр. се среща знакът **ѡѢ** < *jāN*, чиято фонетична стойност най-вероятно е носов ят. Наличието на още една предна носова гласна в определена позиция налага да се допусне, че това ранно старобългарско състояние, отразено в глаголицата, също е преход от едно по-старо състояние, където носовите гласни са били не три, а четири, като на носовият ят е съответствало носово *а*, следи от което могат да се открие в някои български говори⁵.

През среднобългарската епоха завършва процесът на редуциране на броя на назалните гласни, като от предполагаемите четири праславянски, а възможно и ранно старобългарски носовки остава само една назална гласна. Среднобългарското смесване на носовките започва още в старобългарската епоха, през която третата носовка, отразена в глаголическите графични системи (**ѡѢ** < *jāN*), се превръща от предна в задна гласна, която в кирилската графика се отбелязва със знак за йотувана голяма носовка. Това смесване е предшествано от сливането на носовото *a* и

⁵Велчева 1980:105-112.

носовото *o* в една задна средна носова гласна - /ʌN/. Това сливане е повторение на праславянското сливане на *a* и *o* в /ʌ/ и безспорно е повлияно от назалния глайд в състава на носовката. Пак в старобългарския период трябва да се търси и началото на смекчаването на съгласните пред малката носовка, както и първите случаи на смесване на малката и голямата носовка⁶. По ирония на съдбата повечето от тях са достигнали до нас чрез староруските преписи от старобългарски оригинали, в които се появяват знаци за ѱ/ю на мястото на етимологична малка носовка⁷.

Намаляването на броя на носовите гласни е една ясна тенденция в развоя на българския език, която намира своя завършек през среднобългарската епоха. Среднобългарската графика, в която замените на знаците за носови гласни със знаци за чисти гласни са сравнително редки и съсредоточени предимно в паметници от ранния среднобългарски период, свидетелства за задържането на назализма в повечето български говори до края на среднобългарския период. Тук, разбира се, трябва да се изключат безюсовите среднобългарски ръкописи, чиято графична норма отразява фонетиката на преходните говори. Можем само да гадаем дали границата между преходните говори, в които носови гласни не е имало още от късната праславянска епоха. Можем само да гадаем дали границата между преходните говори и останалите български говори е минавала по на изток от днешната граница между у-говорите и диалектите със среден или нисък наследник на носовките, или пък безюсовият правопис не съвпада с ареала на българските у-говори, а се налага като авторитетен вследствие на упадъка на българската държавност и култура и нарасналия авторитет на ресавизма.

За нас смесването на носовките е общобългарско явление (изключение са споменатите по-горе преходни у-говори) и доказателствата за това се съдържат в самата среднобългарска графика. В резултат на този процес и след деназализацията на мястото на двете носовки е възникнала една средна, задна и nelaбиална гласна, същата, която замества големия и малкия ер в позициите, в които предната и задната редуцирана гласна се изравняват. И тази гласна в никакъв случай не е известният ни от работите на Ст. Младенов, Б. Цонев и К. Мирчев *вторичен ер*⁸, защото първо – това не е редуцирана гласна, тя не изпада и не се нормализира в зависимост от

⁶ Ван Вейк 1957: 203-209.

⁷ Дурново 1924: 72-94.

⁸ Младенов 1979:127-128; Цонев 1984:383-384; Мирчев 1978: 115-116.

фонетичната си позиция и мястото си в морфемната структура на думата. Това също може да се види в среднобългарската графика, в която знакът за голяма носовка се появява на мястото на етимологичен коренен ер – както слаб, така и силен, за да се подчертае, че гласната в корена на думата е имала реално звучене⁹. Второ, така нареченият вторичен ер според създателите на тази теория е резултат от затвърдяването на етимологично меките съгласни пред наследника на малката носовка, което води до появата на гласна с неопределен и тъмен тембър, докато в нашето разбиране, както и според Б. Велчева, причината за промяната на гласежа на предните гласни и превръщането им в задни е наличието на предходна мекост. Промяната може да се опише като опит да се преодолее взаимната обвързаност между качеството на съгласната и качеството на гласната, наследена от праславянски. Появата на тази нова гласна може да се обясни единствено с принципа на фонологичната компенсация, тъй като промените с еровете и носовките през старобългарския период водят до силното съкращаване на вокалната система и до нарушаването на нейното равновесие. Новата гласна, с която този дисбаланс се компенсира, поема фонологичните функции на еровете и носовките¹⁰. Същата гласна се появява и в случаите на ерова епентеза, породена от различни фактори¹¹, а също и на мястото на старите и новите сонантни *р* и *л*.

Съдбата на тази гласна и нейните превъплъщения зависят от различни фактори и са безспорно свързани с изграждането на мекостната корелация в българския език и развоя на ятовата гласна. Склонна съм да смятам, че появата на тази гласна в българските диалекти е ставала в различно време и това до голяма степен може да обясни съвременното многообразие от рефлексии на носовките, еровете и ятовата гласна¹². Среднобългарската графика определено е засвидетелствала само началото на промените с тази гласна – деназализацията и превръщането ѝ в други гласни. Затова доказателствата за по-нататъшното протичане на този процес могат да се търсят единствено в българските диалекти.

Библиография

⁹ Тотоманова 1992:57.

¹⁰ Тотоманова 1992:45.

¹¹ Тотоманова 2001:21-25.

¹² По този въпрос вж. Тотоманова 1992:45-67 и Тотоманова 2005:478-484.

Ван Вейк: Н. ван Вейк, История старославянского языка, М. 1957.

Велчева 1980: Б. Велчева. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. С. 1980.

Велчева 2001: Б. Велчева. Среднобългарският вокализъм. – В: Преславска книжовна школа, т.6, 2001, с. 25-30.

Дурново: Н. Н. Дурново, Русские рукописи X- и XII вв. как памятники старославянского языка. Южнословенски филолог, Београд, 1924, с. 72-94.

Мирчев: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С. 1978.

Младенов: Ст. Младенов. История на българския език. С. 1979.

Тотоманова 1992: А. Тотоманова. Из българската историческа фонетика. С. 1992

Тотоманова 1999: А. Тотоманова. Прегрупирането на склонението в българския език. – В: Venia docendi. С. 1999, с. 78-97.

Тотоманова 2001: А. Тотоманова. Някои проблеми, свързани с еровата епентеза в историята на българския език. – В: Palaeobulgarica, 2001, 2, 21-25.

Тотоманова 2005: А. Тотоманова. Размисли върху родопския вокализъм и общата съдба на българските диалекти. – В: Старобългарска литература, 33-34, С. 2005. Филологически изследвани в чест на Климентина Иванова и нейната 65-годишнина, с. 478-484.

Цонев: Б. Цонев. История на българския език. С. 1984, т. II.

Шин: Уте Шин. Падежната система в среднобългарския превод на Манасиевата хроника, С. 1996.

Ekblom: R.Ekblom. Eine gemeinslawische Umwandlung des Prticipium praesentis activi. – В: Le Monde oriental, X, 1916, Uppsala, pp. 177-255.

Abstract:

The Middle Bulgarian Vocalism

The article questions the use of the terms Middle Bulgarian vocalism, Middle Bulgarian consonantism, Middle Bulgarian phonetics, and finds them not justifiable from a methodological point of view since there is no Middle Bulgarian language, to which they might refer. The language spoken in the Middle Bulgarian period represents a variety of

Old Church Slavonic showing some changes on morphological and phonetic levels but preserving its synthetic structure. Moreover the most important phonetic changes during this period are predetermined by the common past of all Slavic languages and their beginnings are to be found in the Old Bulgarian epoch. The Middle Bulgarian writing reflects the confusion of the letters for the nasal vowels and provides indisputable evidence that the letter for the front nasal vowel Ѡ became a letter for a back vowel ѡ signing the palatal character of the preceding consonant. The latter means that the confusion of the nasal vowels was common to all Bulgarian dialects (excluding the y-dialects) and led to the reduction of the number of the nasal vowels (3 or 4 in Old Bulgarian) to one single articulation - / Λ N/. The further denasalisation and changes of the vowel / Λ / in vowels such as ѣ , а etc. happened after the end of the Middle Bulgarian period and could be reconstructed based on data from the modern Bulgarian dialects.